

XVIII – XIX ASRLARDA ME’MORCHILIKNING RIVOJI VA UNING XUSUSIYATLARI

Hamdamova Xolida Komiljonovna

Ohangaron shahar kasb-hunar maktabi tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Me'morchilik – qadimdan yurtimizda ajdodlarimiz tomonidan yaratib kelingan moddiy madaniyatning eng muhim ijodiy mahsullaridandir. Me'morchilik o'tmishda ham va hozirda ham xalq amaliy ijodiyotida turli bino va inshootlarning qurilishi san'atini ifodalovchi, katta mahorat hamda mehnat talab qiluvchi ijod turi bo'lib, xalqning bu sohadagi o'ziga xos tarixini, madaniyatini, ijtimoiy-siyosiy qudratini, diniy va dunyoviy qarashlarini, maishiy hayotini ma'lum shakllarda mujassam etadi.

Kalit so'zlar: me'moriy majmualar, maydonlar, turli monumental qurilishlar, O'rta Osiyo mahalliy me'morligi.

Me'morchilik shaharsozlikning asosi hisoblanadi. Chunki me'morchilik asarlari qatoriga turli-tuman katta-kichik binolar, uy-joylar, me'moriy majmualar, maydonlar, turli monumental qurilishlar, usti ochiq va yopiq turli soha, yo'nalish, kasblarga mo'ljallangan inshootlar kiradi. Ayni vaqtda me'morchilik ijodi va mehnati o'zida turli xil san'at namunalarini ham mujassam etadi. Qadimgi dunyo tarixida mashhur bo'lgan «Yetti mo'jiza»ning barchasi ham inson dahosi bilan yaratilgan me'moriy san'at asarlari bo'lgani bejiz emas. Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston me'morchiligi ham juda qadimiyligi, turli-tuman me'moriy yodgorliklari, yuksak nafosat mujassami bo'lgan mahobatli osori-atiqalari bilan doimo barchani diqqat-e'tiborini tortib kelgan. Ichan qal'a me'morligining o'ziga xos xususiyati binolarning alohida ansambl holida qurilganligi. 1997 yilda Xiva shahrining 2500 yilligi munosabati bilan asosiy yo'nalishlarda joylashgan yodgorliklarni muntazam ravishda ta'mirlash-tiklash ishlari olib borildi. Ichan qal'a qurilishida Xiva me'morlari O'rta Osiyoda qadimdan qo'llanib

kelgan uslub — inshootlarni ro'parama-ro'para qurish uslubi (B«qushB»)dan foydalanishgan. Masalan, Olloqulixon madrasasi bilan Kutlug' Murod Inoq madrasasi, Sherg'ozixon madarasasi bilan Pahlavon Mahmud maqbarasi shu uslubda qurilgan.

▪ Ichan qal'a qurilishining to'rtinchi davri XVIII- XX-asrlarni o'z ichiga oladi. Bu davrda O'rta Osiyo mahalliy me'morligi an'analari asosida masjid, madrasa, tim va toqilar qurildi. Ota darvozadan Polvon darvozagacha katta yo'l o'tkazildi. XVIII-asr oxirida Juma masjid qayta qurildi va uning yonida baland minora qad kutardi. Ichan qal'aning xaroba devorlari tiklandi, bir qancha imoratlar ta'mir qilindi. 1840- 1842 yillarda ikki qavatli (Qutlug' Murod) Inoq madrasasiga qaratib tim va toqilar qurildi. Muhammad Raximxon (1806- 25), Olloqulixon (1825- 1842), Muhammad Aminxon (1845- 1855) hukmronligi davrida Ichan qal'ada qurilish avj oldi. Muhtasham saroy, madrasa, maqbaralar barpo etildi. Ko'hna arkdagi saroy qurilishi tugallandi. Yangi va karta Tosh hovli saroyi qurildi. Polvon darvozaga yaqin qo'rg'on devorining bir qismi buzilib, o'rniga Olloqulixon karvon saroyi, madrasasi va timi qurildi, xalq ijodining ajoyib namunasi Pahlavon Mahmud maqbarasi qad ko'tardi. Arab Muhammadxon va Musa To'ra madrasalari ham shu davrda yaratildi. Muhammad Aminxon Ichan qal'aning g'arbiy qismiga — Ko'hna ark yoniga Kalta minor nomi bilan mashhur bo'lgan minora qurdirdi. Bu minora garchi bitkazilmay qolgan bo'lsa-da, Ichan qal'a mujassamotida katta o'rin tutadi.

▪ **Mahdumi A'zam majmuasi** (XVI-XIX asrlar). Samarqandda. 1542 yilda vafot etgan «buyuk hokim» Mahdumi A'zam qabri atrofida barpo etilgan. Majmua masjid, darvozaxona, chillaxona, hujralar, Mahdumi A'zam hazirasi, g'ishtin minora, hovuzdan tashkil topgan.

▪ **Bolohovuz masjidi** (XVII-XX asrlar). Buxoroda. Katta gumbazli xonaqoh, masjid (1712), hujralar (XIX asr) ayvon, minora (1911-1917) va hovuzdan iborat.

▪ **Ismamud ota majmuasi** (XVII - XX asrlar). Turkmanistonda, Qo'hna Urganch hududida. Avliyo Iso Muhammad va shahar hokimi Sulton Muhammad (Ismamud) nomi bilan atalgan. Maqbara uch xona - go'rxona, qorixona va tilovatxonadan iborat. Maqbara sharqida 15 gumbazli dolon (usti berk ko'cha) - «Tosh

ko'cha» qurilgan. Sag'analar bor. Masjid ko'p xonali bo'lib, unda ayvon, oshxona, shayx uyi va xonaqoh kabilar mavjud.

- **Kosonsoy jome masjidi** (XVIII asr). Namanganda. Atrofi devorli maydonga qurilgan. Masjid eshigi naqshinkor. Bino bezagida oq va novvot ranglardan unumli foydalanilgan.

- **Ko'hna Ark** (1686-1688 yillar va XIX asr). Xivada. Anushaxonning o'g'li Arangxon ko'hna Arkning devorlarini 1686-1688 yillarda qurdira boshlagan. Qurilish XIX asrda ham davom etgan. Arkda to'rt xovli, zarbxona, masjid, haram, Oq Shayx bobo ko'shki, mulozimlar xonalari, omborxon va otxonalar bo'lgan.

- **Miyon hazrat madrasasi** (XVIII asr). Qo'qonda. Madrasa ko'p hovlili. Ko'p ustunli masjid ham bor. Hovlilar atrofi hujralardan iborat. Bezaklari oddiy.

- **Mavlonbuva maqbarasi** (1806). Namangan. Shoir Mavlonbuva madrasasi janubrog'ida peshtoq-gumbazli ziyoratxona qad ko'targan. Ziyoratxona ichi ganch suvoqli, moybo'yoq bilan gul solingan.

- **Modarixon maqbarasi** (1825). Qo'qonda. Modarixon (xon onasi) hazirasiga xon avlodlariga mansub ayollar qo'yilgan. Hozir maqbaraning gumbazli xonasi, ikki minorasi saqlanib qolgan.

- **Mozori Sharif madrasasi**(1882).Xivada. Muhammad Rahimxon II Feruz buyrug'i bilan usta Qalandar Ko'chim qurgan. Madrasa bir qavatli. Koshinlar bilan bezatilgan. Hovli atrofida hujralar joylashgan.

- **Kaptarli majmuasi** (XIX asr). Marg'ilonda. Masjid, minora, maqbara va uning hovlisida gumbazli darvozaxona hamda to'rt bo'lakli kaptarxonadan iborat bo'lgan bino va inshootlardan iborat.

- **Imoratbobo majmuasi** (XVIII - XIX asrlar). Xorazm viloyatidagi Said Shapoat Aziz maqbarasi. Mirmuhammad Aziz maqbarasi va yana bir nomsiz maqbara hamda qabriston shimolidagi masjiddan iborat. Maqbaralar ikki xonali, go'rxona va ziyoratxonadan tashkil topgan.

- **Kalta minor** - Ko'k minor (1852). Xivada. Eng katta va baland qilib qurishga mo'ljallangan (taxminan 70-80 m.) inshoot. Afsuski, xonning vafoti bilan chala qolgan.

Hozirgi holatida balandligi 26 metr, asosining diametri 14,2 metr. Oq, yashil, feruza rangli koshinlar bilan bezatilgan.

- **Gul masjid** (1875). Qashaqadaryoda. Guldor bezaklar bilan bezatilgan. Chortoq tarxli, bir ustunli xonaqohdan va uch ayvondan iborat masjid. Bezaklar ganch o'ymakorligida bajarilgan.

- **Dahmai shohon.** (XIX asr). Qo'qonda shohlar dahmasi (hazira). Norbo'tabiy va uning avlodlari dafn etilgan dahma-sag'analar bor. Masjid ayvoni chiroyli, naqshinkor bezatilgan.

- **Devona Buva maqbarasi** (XIX asr). Namanganda. Ziyoratgoh - hazira. Go'rxona va ayvondan iborat. Oldi peshtoqli, tomi gumbazli, to'rt tomonida eshik o'rni bor. Naqsh va o'ymakorlikdan yaxshi foydalanilgan.

- **Zudmurod Masjidi** (XIX asr). Samarqanddagi me'moriy yodgorlik. Xo'ja Zudmurod qabristonida joylashgan. 3 tomoni ayvonli xonaqoh va minoradan iborat. Masjid qurilishida ustalardan najjorlar Muxtor va Abdurauf, naqqoshlar Mahmud, Naim, Sharif, gilkorlar Sa'dulla va Kamollar qatnashgan.

- **Abulqosim madrasasi** (XIX asr). Toshkentdagi me'moriy yodgorlik. Madrasa, masjid va xonaqohdan iborat. Shayx Abulqosim tomonidan bunyod etilgan. Eski binosi - xonaqoh Mo'yi Muborak 1820 yilda qurilgan, madrasa esa 1850 yilda barpo etilgan. 1983 yildan buyon O'zbekiston tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish jamiyatining Toshkent bo'limi hamda xalq hunarmandchiligi ustaxonalari joylashgan.

- **Abdullaxon madrasasi** XIX asr o'rtalarida Xivaning Ichan qal'asidagi Olloqulixon va Qutlug' Murod inoq madrasalari oralig'ida qurilgan me'moriy yodgorlik. Abdullaxon xotirasiga onasi tomonidan qurdirilgan.

- **Amir To'ra madrasasi** (1870). Xivadagi Ichan qal'a tarkibida. Muhammad Rahimxon II ning akasi Amir To'ra qurdirgan. Masjid, darsxona, hujralardan iborat.

- **Adolbobo maqbarasi** - XVIII-XIX asrlarda Xivada bunyod etilgan me'moriy yodgorlik bo'lib, Ichan qal'aning sharqiy darvozasi tashqarisida joylashgan. Maqbara

atrofida minora, masjid, hovuzdan iborat majmua barpo qilingan. O'sha davrning o'ziga xos san'ati bilan qurilgan ushbu maqbara hozir ham mavjud.

- **Abdulazizxo'ja madrasasi** - 1909 yil Qarshida bunyod etilgan me'moriy yodgorlik bo'lib, u mahalliy me'moriy an'analarning soddalashtirilgan shaklida g'isht va ganchdan qurilgan. Masjid darsxonalar, hujralardan iborat. Madrasa deyarli bezaksiz. Hozir unda Qashqadaryo viloyati tarix – o'lkashunoslik muzeyi joylashgan.

- **Abdurasulboy madrasasi** - 1606 yil Xivada barpo etilgan me'moriy yodgorlik. Ikki hovlili bu madrasa masjid va ko'plab hujralardan iborat. Peshtoq va dandanalariga koshindan bezaklar ishlangan.

- **Ahmadbek hoji mehmonxonasi** (1905-1907). Andijonlik paxta zavodi egasi Ahmadbek hoji qurdirgan. Asosan bezakli oldi ayvonli xonalardan iborat. Idora vazifasini o'taydigan qismi yevropacha uslubda pardoziqlangan.

- **Dishan qal'a (tashqari qal'a)** - Xivaning rabod qismi. 1842 yilda Xiva xoni Olloqulixon Xivani tashqi hujumdan saqlash maqsadida devor bilan o'ragan. Uning uzunligi 6250 metr, balandligi esa 7-8 metr, devor qalinligi 5-6 metr bo'lgan Dishan qal'a 10 ta darvozali bo'lgan. O'tmishda Dishan qal'ada shaharning Tim va rastalari joylashgan. Hozirda esa ma'muriy-maishiy binolar va hiyobonlar barpo etilgan.

- **Bekmir madrasasi** (1903). Qarshida. Ikki qavatli qurilgan, darsxona, masjid, yuqorisida hujralar joylashgan.

- **Bog'bonli masjid** (1809). Xivada. Darvozaxonasi gumbazli, ikki yonida hujralar joylashgan. Oldi ayvonli gumbazli masjid yuqorida joylashgan. O'yma naqshlar eshik, ayvon shipi va ustunlarga ishlangan.

- **Jahonobod masjidi** (1912). Andijonda. Mahalliy Madaliboy buyurtmasi bilan Isaboy hoji boshchiligida qurilgan. Masjid xonaqoh va ayvondan iborat. Manzarali naqsh gullar bilan bezatilgan. Bugungi kunda ta'mirlangan.

- **Islomxo'ja madrasasi** (1908-1910). Xivada. Isfandiyorxonning vaziri va qaynotasi Islomxo'ja qurdirgan. Tor hovli atrofiga bir qavatli 42 ta hujra qurilgan.

- **Isfandiyor qabulxonasi** (1912) Xivada. Oldi bog', chortoq tarxli bino. Ganch o'ymakorligi bilan bezatilgan. Devorlariga ko'zgular ishlatilgan. Yevropa me'morchiligining ta'siri bor.
- **Ishoq Shayx masjidi** (1912-1914). Namanganda. Ishoq Shayx rahbarligida qurilgan. 5 ustunli, 19 ustunli ayvon hamda biri gumbaz tomli, ikkinchisi tekis tomli kichik xonalardan iborat. Turli naqshlar bilan bezatilgan.
- **Muin xalfa bobo maqbarasi** (XIX asr). Toshkentda. Muin xalfa o'zi uchun qurdirgan deb taxmin qilinadi. Maqbara gumbazli, bir xonali, pishiq g'ishtdan qurilgan. Xonadagi ikki sag'anaga Muin xalfa bobo va uning o'g'li dafn etilgan.
- **Do'sti xudo masjidi** (XX asr boshlari). Farg'onada. Eshon Alixon buyurtmasi bilan usta Yoqub rahbarligida qurilgan. Xonaqoh va ikki yoni ayvondan iborat. Naqshlar bilan bezatilgan.

X U L O S A

XVIII–XIX asrlarda yurtimizda yashagan xalqlarning, xususan, ajdodlarimizning madaniy hayoti tarixiy-geografik hududdagi ijtimoiy–siyosiy tuzum sharoitlaridan kelib chiqqan holda rivojlandi. Yurtimizning barcha shahar-qishloqlarida madaniy hayotning turli qirra va yo'nalishlari o'ziga xoslik asosida rivojlandi. Bu ushbu davrda yurtimizda hukmronlik qilgan xonlik hukmdorlari o'rtasidagi va alohida har bir xonlikdagi ichki qarama–qarshiliklar, taxt uchun kurashlar, boylik, mol-dunyo uchun bo'lib o'tgan shafqatsiz xunrezliklar va boshqa talaygina o'ta noxush voqea va holatlar bu rivojlanishni o'sib borish darajasini anchagina pasaytirib yubordi. Lekin bu jarayonlarga qaramay, yurtimizda yashagan ajdodlarimiz, oddiy mehnatkash xalqdan to ularning ilmi–ziyoli qismigacha o'zlari yoqtirgan soha va yo'nalishlarda baholi qudrat ijod qilishga harakat qilganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Toshkent: «O'zbekiston», 1998.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat–yengilmas kuch. Toshkent: «O'zbekiston», 2008.
3. Abdullayev Z. Chor bakr. Toshkent: «O'zbekiston», 1984.
4. Akbarov I.A. Muzika lug'ati. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1987.
5. Bobojon Tarroh. Xorazm navozandalari. Toshkent: 1925.
6. Buxoriylar bo'stoni. Forschadan Samandar Vohidov tarjimasini. Toshkent: «Turondot» xususiy korxonasi, 1998.
7. Bobobekov Haydarbek. Qo'qon tarixi. Toshkent: «Fan», 1996.
8. Darvish Ali Changi. Sredneaziatskiy traktat o muzike. Perevod s persidskogo prof. A.A.Semyonova. Tashkent, 1946.
9. Zohidov P.Sh. Me'mor olami. Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1996.
10. S.Tursunov, E. Qobilov, T.Pardaev, B.Murtazoev Surxondaryo tarix ko'zglasida. T. Sharq. 2001y.
11. Kalantarov Ya.I. Kratkiy tadjiksko-russkiy slovar. M. 1955.
12. Murodov A. O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan. Toshkent: 1971.
13. Maqsetov Q. Qoraqalpoq jirov baxshilari. Nukus, 1983.
14. Matyoqubov Otanazar. Maqomot. Toshkent: «Musiqqa» nashriyoti, 2004.
15. Mualliflar jamoasi. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. Toshkent: «O'qituvchi», 1980.
16. Nisoriy Hasanxoja. Muzakkiri ahbob (Do'stlar yodnomasi). Forschadan Ismoil Bekjon tarjimasini. Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
Oyidinov Norsaid. O'zbekiston tasviriy san'ati tarixidan lavhalar. Toshkent: «O'qituvchi», 1997.
17. Odilov A. O'zbek xalq cholg'ularida ijrochilik tarixi. Toshkent: «O'qituvchi», 1995.
18. Farg'ona vodiysida XIX asr oxiri-XX asr boshlaridagi madaniy hayot. O'zbekistonda ijtimoiy fanlar jurnali. Toshkent, 1984. 1-soni.
19. O'zbek adabiyoti. III jild. Toshkent: O'zDavnashr, 1959.
20. O'zbek adabiyoti. IV jild. I kitob. Toshkent: O'zDavnashr, 1960.
21. O'zbek adabiyoti. V jild. I kitob. Toshkent: O'zDavnashr, 1966.
O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent, Davlat ilmiy nashriyoti.